

УДК 343.985(477)

DOI <https://doi.org/10.37687/2413-6433.2024-3-4.36>**Усатий В. О.,**

кандидат юридичних наук, докторант

Національного наукового центру «Інститут судових експертиз
ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» Міністерства юстиції України

ORCID: 0009-0004-3325-4530

СПЕЦІАЛЬНІ ЗНАННЯ У КРИМІНАЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ: ЧИ НАЛЕЖАТЬ ДО НИХ ПРАВОВІ?

SPECIAL KNOWLEDGE IN CRIMINAL PROCEEDINGS: DOES IT INCLUDE LEGAL KNOWLEDGE?

У статті наголошено, що з'ясування сутності спеціальних знань, що використовуються у кримінальному провадженні, одне з доволі обговорюваних питань у науковій літературі, до вирішення якого вчені підходять по-різному. Вказано, що суттєво ускладнює його розв'язання відсутність нормативного визначення категорії «спеціальні знання».

На підставі узагальнення наукових підходів до розуміння сутності спеціальних знань, що застосовуються у кримінальному судочинстві, систематизовано підходи до з'ясування сутності цих понять. Стосовно окремих аргументів науковців, наведено контраргументи.

Аргументовано недоцільність (за загальним правилом) віднесення останніх до змісту спеціальних, адже: 1) законодавцем чітко вказано неможливість призначення експертизи для вирішення правових питань, тому і висновок експерта ніколи не зможе бути використаний для їх розв'язання; 2) криміналістичні знання за своєю суттю не є класично правовими, а тому не зовсім доречно віднесення їх до змісту спеціальних; 3) жодна з процесуальних форм використання спеціальних знань не передбачає можливості реалізації правових знань; 4) потреба у залученні правників до участі в розслідуванні зумовлена браком у слідчого таких знань, однак це не обґрунтовує того, що вони виходять за межі його професійної компетенції; 5) якщо і можливе залучення до кримінального провадження як спеціаліста правника, то лише у непроцесуальних формах, що не спричинить жодних юридично значимих наслідків для результатів розслідування.

Вважаємо, що на обґрунтування тих наукових підходів, за яких автори вказують про можливість віднесення до спеціальних ще й правових знань, доцільно було б розробити рекомендації щодо практичної реалізації суб'єктами кримінальної процесуальної діяльності таких форм взаємодії. Адже позиція про можливість залучення як носіїв спеціальних знань правників без аналізу емпіричного матеріалу, визначення форм у яких вони можуть взаємодіяти зі стороною обвинувачення, без систематизації правових та організаційних засад такої взаємодії, виглядає декілька поверхневою.

Ключові слова: кримінальне судочинство, спеціальні знання, сторона обвинувачення, експерт, спеціаліст, форма, правові знання.

The article emphasizes that clarifying the essence of special knowledge used in criminal proceedings is one of the most discussed issues in the scientific literature, and scientists approach the solution in different ways. The lack of a normative definition of the “special knowledge” category indicates that its solution is significantly complicated.

Based on the generalization of scientific approaches to understanding the essence of special knowledge used in criminal proceedings, approaches to clarifying the nature of these concepts are systematized. Counterarguments are given regarding scientists' arguments.

The inexpediency (as a general rule) of attributing the latter to the content of special knowledge is argued, because: 1) the legislator indicated the impossibility of appointing an examination to resolve legal issues, therefore, the expert's conclusion can never be used to resolve them; 2) forensic knowledge is not classically legal, and therefore it is not entirely appropriate to attribute it to the content of special knowledge; 3) none of the procedural forms of using special knowledge provides for the possibility of implementing legal knowledge; 4) the need to involve lawyers in the investigation is due to the investigator's lack of such knowledge, but this does not justify the fact that they go beyond his professional competence; 5) if it is possible to involve a lawyer in criminal proceedings as a specialist, then only in non-procedural forms, which will not entail any legally significant consequences for the results of the investigation.

We believe that to substantiate those scientific approaches, according to which the authors indicate the possibility of including legal knowledge as special knowledge, it would be advisable to develop recommendations on the practical implementation of such forms of interaction by subjects of criminal procedural activity. After all, the position on the possibility of involving lawyers as carriers of special knowledge

without analyzing empirical material, determining the forms in which they can interact with the prosecution, and systematizing the legal and organizational principles of such interaction, looks somewhat superficial.

Key words: *criminal justice, special knowledge, prosecution, expert, specialist, form, legal knowledge.*

Постановка проблеми. З'ясування сутності спеціальних знань, що використовуються у кримінальному провадженні, одне з доволі обговорюваних питань у науковій літературі. Вчені по-різному підходять до його вирішення, проте консенсусу і досі не досягнуто. Суттєво ускладнює його розв'язання відсутність нормативного визначення категорії «спеціальні знання», тому на підставі узагальнення теоретичних підходів, ми плануємо сформулювати авторське бачення щодо розв'язання цього питання і тим самим наблизитися до вирішення багаторічних дискусій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Останнім часом дефініцію категорії «спеціальні знання» намагалися охарактеризувати Г. С. Бідняк [1], А. Г. Вуйма [2], О. В. Гайдар [3], Н. В. Копча [4], В. С. Кузьмічов та І. В. Пиріг [5], Д. В. Лаврінченко [6], Г. О. Спіцина [7], В. М. Твердохліб [8], М. Г. Щербаковський [9] та ін. При цьому деякі автори, займаючись дослідженням суміжної проблематики, не ставили собі за завдання визначити сутність спеціальних знань [10; 11]. Щодо віднесення до спеціальних знань ще й правових, більшість учених оминають своєю увагою це питання. Це вчергове вказує на недостатню наукову розробленість цієї проблематики.

Метою статті є висвітлення сутності спеціальних знань, що використовуються у кримінальному судочинстві та з'ясування чи охоплюють вони своїм змістом ще й правові знання.

Виклад основного матеріалу. У науковій літературі під час дослідження сутності спеціальних знань автори дотримуються різних підходів. Одним із перших, хто намагався систематизувати авторські дефініції був Б. В. Романюк. Науковець виокремив п'ять типових підходів до з'ясування головних ознак спеціальних знань, котрі використовуються у судочинстві, зокрема і кримінальному. Як визначив автор, представники першого підходу розуміють спеціальні знання як такі, що не є незагальнодоступними; прихильники другого підходу вказують, що до спеціальних належать знання, засновані на даних науки; автори третього підходу вказують, що спеціальні знання відповідають сучасному рівню розвитку науки, можуть використовуватись у сфері кримінального судочинства; четвертий підхід передбачає, що спеціальні знання засновані на роді професійної діяльності носія цих знань, а прихильники п'ятого вказують на відсутність таких знань у суб'єкта доказування [12, с. 41–44]. Таким чином, підходи вчених до розуміння сутності спеціальних знань є доволі багатоманітними. Попри те, що окремі дефініції є доволі вузькими, зустрічаються ще і надто розширені підходи.

Вважаємо, що у широкому сенсі трактують спеціальні знання В. Г. Гончаренко, В. Ю. Шепітько, В. А. Фастовець. Наприклад, В. Ю. Шепітько вказує, що спеціальні знання є сукупністю сучасних знань в окремій галузі науки, техніки, мистецтва чи ремесла [13, с. 207]. Своєю чергою В. А. Фастовець розуміє їх, як «знання, уміння та навички в будь-якій сфері людської життєдіяльності, котрими не володіють або недостатньо володіють слідчий чи суддя, використання котрих здійснюється на розсуд останніх, або за прямою вказівкою в кримінальному процесуальному законі, з метою встановлення обставин, що підлягають доказуванню, чи встановлення інших обставин, котрі мають значення в кримінальному провадженні» [14, с. 179]. Такі підходи ґрунтовно не визначають, чи належать до спеціальних знань ті, які є професійними для сторони обвинувачення та суду.

Системний аналіз наукових позицій щодо цього питання провів М. Г. Щербаковський, який визначив, що серед науковців існує щонайменше шість підходів до можливості чи неможливості віднесення правових знань до спеціальних у розумінні Кримінального процесуального кодексу України [9, с. 57]. На його думку, віднесення правових знань до категорії спеціальних є недопустимим з декількох причин. По-перше, чинне законодавство забороняє проведення правових експертиз (ч. 1 ст. 242 КПК України; п. 2 Постанови Пленуму Верховного Суду України № 8 від 30.05.1997 р. «Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах») [15; 16]. По-друге, термін «спеціальні знання» у теорії кримінального процесу та криміналістики використовується як протилежність обов'язковим юридичним знанням, які є базовими для юристів-професіоналів. У цьому контексті застосування спеціальних знань стороною обвинувачення має специфічні процесуальні форми, а результати їх використання сприяють отриманню інформації орієнтуючого характеру. Тому вчений схильється до позиції, що слідчий не може бути спеціалістом у галузі правових знань.

І. І. Когутич вказує, що для осіб, які професійно провадять кримінальне судочинство, повсякденно необхідними є правові (юридичні) знання, які вони використовують для реалізації професійних повноважень у контексті надання правової оцінки (кваліфікації) протиправним діянням, реалізації процесуальних норм, для успішного визначення тактики проведення слідчих дій та загалом методики розслідування злочинів, їх судового розгляду. Це, як вказує вчений, є загальною кваліфікаційною характеристикою особи, яка здійснює дізнання, слідчого, прокурора й судді [17, с. 29].

Заперечують віднесення правових знань до категорії спеціальних А. Ф. Волобуєв [18, с. 251–252], О. О. Бондаренко [19, с. 247], В. В. Коваленко [20, с. 52], М. Г. Щербаковський та О. А. Кравченко [21, с. 229], А. Г. Вуйма [22] та ін. Автори наводять слушні аргументи на обґрунтування своєї позиції, тому слід звернутися до аналізу особливостей протилежного підходу.

В. А. Фастовець, наприклад, зазначає, що ситуація щодо віднесення до спеціальних ще й правових цілком можлива та періодично трапляється. Зокрема, під час досудового розслідування економічних злочинів, слідчі залучають юристів-практиків для консультацій у спірних питаннях. Ці юристи спеціалізуються в галузях господарського, податкового чи цивільного права. Крім того, згідно з позицією вченого, передчасними та необґрунтованими є припущення, що кожен слідчий може бути обізнаний у всіх тонкощах кримінального права та процесу. Тим паче, що проблему цю, як вважає вчений, слід розглядати не з точки зору рівня знань середньостатистичного слідчого чи судді, а з позиції його потреби в залученні додаткових фахівців у конкретному випадку. Таким чином, спеціальними можна вважати ті знання, якими слідчий чи суддя професійно не володіє. Тому узагальнює вчений, цілком обґрунтованим і допустимим є залучення слідчими та суддями фахівців із правових питань для консультацій, пов'язаних із кваліфікацією злочинів, тлумаченням ознак складу злочину чи застосуванням кримінально-правових норм. У таких випадках фахівцями можуть виступати члени робочих груп, що розробляли законопроекти (адже саме автори краще за інших розуміють «дух» закону), науковці та викладачі з науковим ступенем у відповідній галузі, а також пенсіонери з великим практичним досвідом слідчої чи судової роботи. Їх залучення може бути зумовлене неоднозначністю чи суперечністю законодавчих норм, відсутністю у слідчого необхідних професійних знань або іншими причинами [14, с. 178]. Ми вважаємо, що з таким підходом складно погодитися.

Доволі суперечливим вважаємо підхід А. М. Тимчишина. На підставі системного аналізу наукової літератури він дійшов висновку, що поняття «спеціальні знання» є однією з найбільш дискусійних категорій у криміналістиці та кримінальному процесі. Автор зазначає, що застосовувати спеціальні знання можуть лише їх носії, які мають відповідну підготовку, а використовувати ці знання мають право сторони кримінального провадження відповідно до їх процесуального статусу. Найчастіше потребують спеціальних криміналістичних знань слідчі. При цьому 66% слідчих територіальних підрозділів поліції самостійно використовують фото-, відеозйомку та інші криміналістичні засоби, оскільки

в багатьох підрозділах відсутні фахівці-криміналісти через незаповнені штатні посади. Водночас 76% слідчих виявили потребу в консультаціях із правових питань, однак більшість із них (дізнавачів) вважає, що правові знання не належать до спеціальних у кримінальному процесі. Залучення юриста як спеціаліста в кримінальний процес підтримує лише третина опитаних слідчих, проте лише 2% готові звертатися за процесуальними консультаціями з питань кримінального права та процесу. Разом із тим, 53% слідчих зазначили, що зверталися до науковців (у непроцесуальній формі) за правовими консультаціями з таких питань, як правильність проведення процесуальних дій з точки зору криміналістичних рекомендацій і процесуального закону, уточнення правових термінів, а також з'ясування дотримання норм кримінального процесуального законодавства. Ці консультації здебільшого використовувалися для формування внутрішнього переконання слідчих, а не як доказова база в кримінальних провадженнях [23, с. 107–109].

Ю. Ю. Ковальов вважає, правові знання та питання, які тісно пов'язані з правовою сферою, також повинні бути включені до складу спеціальних знань. З огляду на спеціалізацію юристів, автор вважає помилковим для слідчого ігнорувати ґрунтовні знання тих із них, які спеціалізуються у вузьких галузях правової діяльності. Окрім цього, ураховуючи, що до складу юридичних знань входять криміналістичні знання, які широко застосовуються у формах, характерних для спеціальних знань: проведення криміналістичних експертиз, участь спеціалістів-криміналістів у слідчих (розшукових) діях, автор вважає допустимим відносити правові до спеціальних знань. Окрім цього, автор наголошує, що у сферах інвестиційно-договірних відносин, банківського чи фінансового права, службової діяльності тощо, слідчому важко самостійно розібратися в обсязі нормативних актів, що регулюють відповідну галузь правозастосування. Це стосується визначення прогалін і недоліків у законодавстві, які вплинули на обрання способу вчинення злочину, перевірки оформлення договорів, виявлення фактів інтелектуальної підробки або вирішення інших тактичних завдань, які виникають під час досудового розслідування. Таким чином, вузькопрофільні правові питання, які виходять за межі професійної компетенції слідчого, потребують кваліфікованого вирішення за участю відповідних фахівців у галузі права. Серед них можуть бути юрисконсульти з договірної діяльності, фахівці з майнових питань, експерти з корпоративного права чи правового забезпечення інформаційної безпеки, а також інші спеціалісти, обізнані у вузьких сферах правових знань [24, с. 70–71].

Окрім цього, Ю. Ю. Ковальов визначив чотири основні підходи, яких дотримуються нау-

ковці під час тлумачення змісту поняття «спеціальні знання», зокрема щодо віднесення до них правових знань, серед яких:

1) правові знання повністю виключаються зі змісту спеціальних;

2) другий підхід: до складу спеціальних не включаються лише професійні знання суб'єктів, які здійснюють кримінальне провадження;

3) відкидається можливість проведення правових експертиз;

4) усі правові знання вважаються частиною спеціальних [24, с. 69–70].

На нашу думку, віднесення правових знань до категорії спеціальних у загальному сенсі недопустиме через декілька причин. По-перше, законодавцем чітко вказано, що недопустиме призначення експертизи для вирішення правових питань. За законами формальної логіки це означає, що експертів (незалежно від його спеціалізації) у будь-якому разі не може бути доручено вирішення питань, котрі є правовими. Тобто недопустимо ставити на їх розв'язання завдання щодо кваліфікації протиправних діянь, установлення причинно-наслідкових зв'язків, юридичних аспектів процедурних дій, особливостей застосування спеціального законодавства, встановлення прогалін чи колізій у чинному законодавстві, вирішення тактичних і стратегічних завдань розслідування, оцінки документів із правової точки зору, застосування норм міжнародного права. Тлумачення норм права, їх роз'яснення тощо також не належить до компетенції судових експертів. Важливо, що висновок експерта чи не єдина форма використання спеціальних знань, котра зумовлює формування самостійних процесуальних джерел доказів, однак цей доказ ніколи (за умов дії чинного КПК України) не зможе містити вирішення правових питань.

Щодо розуміння криміналістичних знань як правових і віднесення їх до змісту спеціальних, то тут також не все так однозначно. Криміналістичні знання завжди засновані на досягненнях науки та техніки і підпорядковані чинній доктрині кримінального права та кримінального процесу. Тому навряд можна погодитися, що криміналістичні є суто правовими знаннями. Тим паче,

що спеціаліст у галузі криміналістики залучається здебільшого для надання технічної допомоги слідчого, яку він за наявності спеціальних навичок, часу і технічної можливості міг виконати і сам. Отже, жодна з процесуальних форм використання спеціальних знань не передбачає можливості використання правових знань.

Потреба у залученні під час розслідування фахівців у галузях податкового, господарського законодавства тощо, як правило, зумовлена браком у слідчого таких знань, однак це не означає, що він не володіє ними через те, що він набув свого часу іншу спеціальність. Скоріше, це вказує на його обмежену спеціалізацію. Таким чином, отримання стороною обвинувачення консультацій з правових знань у більш обізнаних правників цілком допустиме, однак завжди таке звернення матиме непроцесуальний характер і не потягне ніяких юридично значимих наслідків, окрім як підвищення обізнаності цієї особи з правових питань (з інших галузей).

Висновки. На підставі узагальнення наукових підходів до розуміння сутності спеціальних знань, що застосовуються у кримінальному судочинстві, обґрунтовано авторське розуміння питання про доцільність віднесення до них ще й правових знань. Аргументовано недоцільність (за загальним правилом) віднесення останніх до змісту спеціальних, адже: 1) законодавцем чітко вказано неможливість призначення експертизи для вирішення правових питань, тому і висновок експерта ніколи не зможе бути використаний для їх розв'язання; 2) криміналістичні знання за своєю суттю не є класично правовими, а тому не зовсім доречно віднесення їх до змісту спеціальних; 3) жодна з процесуальних форм використання спеціальних знань не передбачає можливості реалізації правових знань; 4) потреба у залученні правників до участі в розслідуванні зумовлена браком у слідчого таких знань, однак це не обґрунтовує того, що вони виходять за межі його професійної компетенції; 5) якщо і можливе залучення до кримінального провадження як спеціаліста правника, то лише у непроцесуальних формах, що не спричинить жодних юридично значимих наслідків для результатів розслідування.

Список використаних джерел:

1. Бідняк Г. С. Теорія і практика використання спеціальних знань при розслідуванні шахрайств: монографія. Дніпро: Дніпропетровський держ. ун-т внутрішніх справ, 2019. 152 с.
2. Вуйма А. Г. Поняття, сутність та форми спеціальних знань, що використовуються під час розслідування вбивств. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е. О. Дідоренка*. 2020. №1 (89). С. 54–62.
3. Гайдар О. В. Використання спеціальних знань під час розслідування таємного викрадення чужого майна: монографія / за ред. д-ра юрид. наук, проф. В. О. Гусевої. Харків: ТОВ «У справі», 2023. 185 с.
4. Копча Н. В. Використання спеціальних знань під час розслідування службового підроблення: теорія та практика: монографія. Одеса: «Юридика», 2023. 244 с.
5. Кузьмічов В. С., Пиріг І. В. Використання спеціальних знань при розслідуванні розкрадань вантажів на залізничному транспорті: монографія. Діпропетровськ: ДДУВС, Ліра ЛТД. 2008. 168 с.

6. Лаврінченко Д. В. Використання спеціальних знань під час розслідування терористичних актів: дис. ... д-ра філософії: 081 Право. Харків, 2024. 246 с.
7. Спіцина Г. О., Бідняк Г. С. Форми використання спеціальних знань. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2018. № 18. С. 240–248.
8. Твердохліб В. М. Використання спеціальних знань під час розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із застосуванням вибухових пристроїв : монографія / За науковою редакцією д-ра юрид. наук, проф. В. О. Гусєвої. Харків : «Факт», 2024. 210 с.
9. Щербаковський М. Г. Проведення та використання судових експертиз у кримінальному провадженні : монографія. Харків: 2015. 560 с.
10. Діденко В. Л. Використання спеціальних знань при розслідуванні кримінальних правопорушень у бюджетній сфері: дис. ... д-ра філософії: 081 Право. Дніпро, 2024. 238 с.
11. Лісіцький А. В. Використання спеціальних знань під час розслідування кримінальних правопорушень, вчинених шляхом підпалу: дис. ... д-ра філософії : 081 «Право». Київ, 2023. 298 с.
12. Романюк Б. В. Сучасні теоретичні та правові проблеми використання спеціальних знань у досудовому слідстві: монографія. Київ: НАВС, 2002. 196 с.
13. Шепітько В. Ю. Криміналістика. Енциклопедичний словник (українськоросійський і російсько-український) / В. Ю. Шепітько ; за ред. В. Я. Тація. Харків: Право, 2001. 464 с.
14. Фастовець В. А. Деякі проблемні питання щодо визначення змісту спеціальних знань у кримінальному судочинстві. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2015. №15. С. 171–180.
15. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/-4651-17> (дата звернення: 12.12.2024).
16. Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 30.05.1997 № 8 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0008700-97> (дата звернення: 12.12.2024).
17. Когутич І. І. Теоретичні основи використання криміналістичних знань під час розгляду кримінальних справ у суді : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09. Львів, 2010. 37 с.
18. Волобуєв А. Ф. Проблеми методики розслідування розкрадань майна в сфері підприємництва: монографія. Харків: Вид-во Ун-ту внутр. справ, 2000. 336 с.
19. Бондаренко О. О. Процесуальний статус обізнаних осіб та їх правовідносини з дізнавачем і слідчим у кримінальному судочинстві: дис. ... канд. юрид. наук. Нац. ун-т внутрішніх справ. Харків, 2004. 260 с.
20. Коваленко В. В. Застосування науково-технічних засобів спеціалістами при проведенні слідчих дій: монографія. Луганськ: РВВ ЛДУВС, 2007. 208 с.
21. Щербаковський М. Г., Кравченко О. А. Напрямки удосконалення процесуального положення і функції спеціаліста та експерта в проєкті Кримінально-процесуального кодексу України. *Вісник Запорізького юридичного інституту*. 2000. № 3. С. 223–230.
22. Вуйма А. Г. Використання спеціальних знань під час розслідування вбивств: дис. ... д-ра філософії: 081 Право. Харків, 2023. 297 с.
23. Тимчишин А.М. Спеціальні знання у кримінальному процесі України: теорія та практика: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.09. Кропивницький, 2023. 438 с.
24. Ковальов Ю. Ю. Використання спеціальних знань під час розслідування корупційних злочинів: дис. ... докт. філ.: 081. Харків, 2021. 251 с.